

MÁTÉ GÁBOR

Kik a rácok? Az etnicitás kérdései a 16–17. században

BEVEZETÉS

A 16–18. századdal foglalkozó történeti munkák egyetértenek abban, hogy a törökök által elfoglalt magyarországi területeken máig ható etnikai átrendeződés zajlott. Abban is konszenzus mutatkozik ma már, hogy a folyamatokat nem lehet a balkáni területek népességi és települési viszonyaitól elválasztva értelmezni. Nem véletlenül írta a településtörténet klasszikusának számító Jakó Zsigmond, hogy „*a népesség kicserélődése talán még a háborús pusztításoknál is súlyosabb, negatívabb következménye lett a török kornak. Az elpusztult régiók többségében a régi lakosság számbeli kisebbségbe került a jövevényekkel szemben.*”¹ Megjegyzése egybevág a korról foglalkozó magyar történészek és oszmanisták vélekedésével, akik Mohács egyik legmeghatározóbb „örökségét” éppen ezen változásokban látják.² A pusztulás kronológiáját és területiségét az utóbbi évtizedek kitartó forrásfeltáró munkáinak és régészeti kutatásainak köszönhetően egyre pontosabban látjuk.³ Ritkábban merül fel a kérdés ugyanakkor, hogy valójában kik azok az etnikumok, csoportok, amelyeket a forrásokban olykor egyértelműnek tűnő, máskor már első olvasásra bizonytalanságokkal terhes elnevezések, etnonímák takarnak. A teljesség igénye nélkül gondolhatunk itt a *bosnyák, bunyevác, dalmata, illír, horvát, pápista (katolikus) rác, sokác, tót, vlach* elnevezésekre. Tanulmányomban elsősorban a rácokra és a Dél-Dunántúlra összpontosítva szeretnék ezzel az összetett forráskritikai, módszertani, nevezéktani szempontokat felvető kérdéskörrel foglalkozni. Már a bevezető gondolatok között szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy nem a rácok „néptörténetét” vizsgálom, sokkal inkább a rác elnevezéssel jelzett „minőség” jelentéseit szeretném körüljárni.

A török kor etnicitásába ágyazott „rác kategória” vizsgálata úgy vélem, több szempontból is figyelmet érdemel. Forrásaink jellemzően rácnak nevezik a beköltöző csoportok meghatározó hányadát (megkockáztathatjuk: a túlnyomó részét), és a korszakot taglaló történeti munkák is ezt a képet közvetítik, jellemzően (de nem kizárólagosan) megfeleltetve egymásnak a rácokat és a szer-

¹ JAKÓ 2001, 258.

² Csak néhány irodalmat felsorolva: FODOR – PÓK 2018, 520; PÁLFFY 2021, 187–194; MAKKAI 1985; SZAKÁLY 1990; egy balkáni példa a pusztulásról: ANTOV 2017.

³ DÁVID 1982; DÁVID 2006; DÁVID 2015; HEGYI 1995; HEGYI 1998; MOLNÁR 2003; MOLNÁR 2008; MOLNÁR 2019; SUDÁR – VARGA – VARGA J. 2020; SZ. SIMON 2014; SZAKÁLY 1981; SZAKÁLY 1997. A régészeti kutatásokról lásd a kötetben szereplő tanulmányokat, továbbá: MOLNÁR 2016; K. NÉMETH 2015; K. NÉMETH 2023.

beket. A jelenség vizsgálatát tehát már önmagában annak súlya, irodalmi citáltsága is indokolná, ám a kérdés túlmutat annak szűken vett „néptörténeti”, „etnohistoriai” határain.

Az etnicitás vizsgálata betekintést enged a hódoltság plurális, dichotomizált társadalmi viszonyaiba, és ebben a keretben nemcsak a vélt vallási, nyelvi, származási alapon megnyilvánuló csoportkohézió, de a gazdasági, politikai alapon kialakult társadalmi erővonalak és a csoportszerveződés más aspektusai is megismerhetők, továbbá az azokra jellemző státusváltások, határátlépések, gazdasági és politikai stratégiák (amennyiben erre a források módot adnak).

A vizsgálat lehetőségei ugyanakkor bizonyos tekintetben korlátozottak. Míg az etnicitással foglalkozó antropológiai munkák túlnyomó része a jelenben megfigyelt és/vagy elbeszélte viszonyrendszereket kutatja, addig a történeti etnicitás kutatás kénytelen beérni mások feljegyzéseinek elemzésével, ahol a szövegalkító kontextus sok esetben rejtve marad. Az értelmezést nehezítik a nemzetiségekkel kapcsolatos évszázados sztereotípiák is, az etnikumoknak, jelesül a magyarnak, a szerbnek, a horvátnak stb. tulajdonított értékek, jelzők, és a nemzeti múlttal kapcsolatos társadalmi elvárások, amelyek egyfajta tehetetlenségi erőként irányítják nemcsak a közvéleményt, de olykor a kutatók gondolkodását is.⁴

ETNICITÁS A MÚLTBAN

Magyarországon és a szomszédos országokban a nemzeti identitásra nagy hatást gyakorolt a török ellen folytatott önvédelmi harc, amely már a 14. századtól csatarendbe állította a régió keresztény államainak népességét. Az említett tényező mindmáig megkülönbözteti mind a magyar, mind pedig a délszláv országok nemzettudatát azoktól, „*akik a 18–19. század fordulóján a közös nyelv, a kulturális örökség és a polgári egyenlőség jegyében dolgozták ki nemzeti mitológiájukat.*”⁵ A nyílt harc mellett a térség országainak elitje gyakran politikai manőverekkel kísérelte meg érdekeit érvényesíteni. Nem ritkán súlyos belső törések, nézetellentétek, „pártokra szakadás” kísérte a küzdelmeket, és csökkentette a függetlenség esélyeit. Ez természetesen a török hódítás számára kedvező helyzetet teremtett, Halil Inalcik szerint épp az országok belső meghasonlása volt a hódítást elősegítő egyik legfontosabb tényező.⁶ A függetlenségi harcokon túl a magyarországi népese-déstörténet szempontjából természetesen a fő kérdés, hogy a térségbe költöző csoportok mennyire voltak egységesek, rendelkeztek-e csoportöntudattal? Esetleg olyan prenacionális identitásképlet hordozói voltak, amit a szakirodalom egy része pátriához fűződő identitásként ír le? Bene Sándor szerint például a török korban nemzeti identitás helyett sokkal inkább különböző – nem csak területiséghez kapcsolódó – pátriákban „*megnyilvánuló lojalitások hierarchikus rendszeréről*” beszélhetünk.⁷ A kérdés vizsgálatakor ugyanakkor nem csak a nemzetté válás folyamata, de a társadalmi különbségtétel okait vizsgáló etnicitáskutatás alapvető szempontjai és dilemmái is felmerülnek. Az etnicitás értelmét és mibenlétét illetően a vélemények igen széles skálán mozognak. A primordialisista felfogást az 1970-es évektől kezdve felváltotta az a „modernista” nézetrendszer, amelyben az etnicitás mint kulcsfogalom a „monolit” módon ábrázolt etnikai csoport helyébe lépett.⁸ Az etnicitást szituatív, társadalmi határok és kulturális különbségtétel mentén kialakuló jelenségegyüttesként értelmezik. Feischmidt Margit szerint nem a „*szubsztanciában, hanem a kontextusban*” kell a

⁴ A társadalmi „elvárások” olykor teljesen át is írhatják a tudományos eredményeket. Ezt a balkáni országokkal kapcsolatban vizsgálta: TAKÁCS 2006.

⁵ HOFER 1993, 20. A törökökkel kapcsolatos szerb viszonyrendszerről, és annak nemzeti vetületeiről kritikával ír: PANTELIC 2011, 447–448.

⁶ INALCIK 1994, 15–16.

⁷ A *pátria* tágabban vett fogalma alatt minden olyan valós vagy virtuális helyet és közösséget ért, ahol (amelyekben) valaki az identitását biztosító otthonra találhat. A lojalitások a valláshoz (felekezethez), a nyelvhez (és az általa hordozott kultúrához), a közös eredethez, az államhoz és területhez kapcsolódhatnak. BENE 2012, 447–448.

⁸ A primordialiszták HOROWITZ (2006, 236) megfogalmazása szerint úgy gondolják, hogy az etnikai kötődések adottak és nem választás eredményei.

lényegét keresni.⁹ E helyen nem szeretnék ezekről a közismertebb nézetekről bővebben beszámolni, ugyanakkor felhívnám a figyelmet arra, hogy az etnicitás kutatása a történeti anyagban leginkább forráskritikai kérdésekben, és az írott szó értelmezésének többirányúságában és árnyaltságában öt testet. E helyen olyan szerzők álláspontjára hívnám fel a figyelmet, akik a modern nemzetállamok előtti korok etnicitásának kutatásában új eredményeket értek el.¹⁰ A teljesség kedvéért hozzátenném, hogy egyes kutatók a nacionalizmus hatását olyannyira fontosnak tartják, hogy önmagában azt is vitatják, hogy a nemzetállamok kialakulása előtti korokban érvényesek-e az etnicitáskutatás kérdésvetéselei.¹¹ A választ úgy gondolom, azok a – sokszor viták keresztjében álló – tanulmányok adják, amelyek újszerűen láttatják a történelmi folyamatokat, vagy egyszerűen a források etnikus „olvashatatlanságát” bizonyítják.

A közelmúltban Csáji László Koppány sok értékes szempontot felvető írást közölt, amelyben azt mérlegelte, hogy a szociálintropológia mivel járulhat hozzá a csoportalakulás őstörténeti és régészeti kérdéseinek, illetőleg a néppé válás témakörének vizsgálatához. A tanulmány áttekintést nyújt az etnikus viszonyok kutatásában végbement paradigmaváltásokról és az etnicitás jellemzőiről. Írása a „nagy ívű” történeti koncepciók helyett a kis életvilágok kutatását, valamint a több modellű vizsgálatokat szorgalmazza.¹² Florin Curta régész a szlávok korai történetével kapcsolatosan szakított a nyelvészeti alapú és etnoszcentrikus szláv népvándorlás elméletével. A szlávságot a Bizánci Császárság peremterületének, ütközőzónájának lakóiként értelmezi.¹³ Könyvei alapján a szláv egy bizánci forrásokban megjelenő gyűjtőnév lehetett, amelybe több olyan népcsoport is tartozhatott, akiknek etnikus jellegét a mából valójában nem, vagy alig ítéltjük meg. Az egyházi szláv nyelvet népvándorlás korabeli konstrukciónak tartja, az egykor egységes szlávság és a szétvándorlás tézisének pedig 18–20. századi, politikailag motivált történelmi „találmánynak” véli.¹⁴ Azar Gat a modernista felfogással szembehelyezkedve tradicionalistaként határozza meg véleményét, és amellett támasztja, hogy a premodern államok lakói (népek) is rendelkeztek egységtudattal, etnikai identitással. Gat ennek kialakulását a rokonsági kapcsolatokon alapuló szolidaritásra vezeti vissza és azt az emberi természetben evolúciósan rögzült (de nem primordiális jellegű) jelenségként értelmezi.¹⁵ Vrejan Kursar a vlachokat érintő aprólékos tanulmányában a vlachokkal kapcsolatos alapvető nézeteket és a történeti források olvasatait veti össze. Az oszmán és keresztény adminisztrációban feltűnő vlachok nem egy ókori gyökerű népként, vagy a szerb, esetleg a román nemzet „sajátjaként” értelmezhetők, sokkal inkább egy kedvezményezett jogi státussal összefüggő, és különösképpen telepítéstörténeti tényezőktől függő kategóriaként.¹⁶ A horvátság etnicitásának történeti kérdéseivel foglalkozik John V. A. Fine, aki a történeti kútfők elemzése révén nem egységes, monolit horvát, sokkal inkább illír, szláv, horvát és egyéb regionális identitások létét mutatta ki a 19. századi nemzetépítési folyamatok előtt.¹⁷

Ezek a némiképpen önkényesen kiragadott példák különös hangsúllyal vetik fel, hogy a rációk esetében is szükséges lehet az etnicitáskutatás eredményeit használni. Erre az etnográfiaiban és a kulturális antropológiában is otthonosan mozgó Sárkány Mihály vélekedése is ösztönzően hat, aki szerint hasznos a jelenben regisztrált (és gazdasági téren is kifejeződő) etnicitás vizsgálatát az etnicitás történeti folyamatokból megérthető-megértett változataival összekapcsolni.¹⁸

⁹ FEISCHMIDT 2010, 10.

¹⁰ Néhány áttekintő irodalom a kérdéstről, az etnicitás történeti dimenzióiba is bevezetést adva: DZINO 2008; GABBERT 2015; CURTA 2004, 6–35; FEISCHMIDT 2010.

¹¹ GABBERT 2006, 88; GABBERT 2015, 183.

¹² CSÁJI 2014, 82–83, 94.

¹³ CURTA 2021, 207–208.

¹⁴ CURTA 2004.

¹⁵ Összegzően: GAT 2016, 31–34. Lásd még: GAT 2013.

¹⁶ KURSAR 2013, 116–117.

¹⁷ FINE 2009, 557.

¹⁸ SÁRKÁNY 2014, 425.

Az etnicitás legfontosabb jellemzője – írja Eriksen – a szisztematikus különbségtétel a kívülállók és a hozzánk tartozók között.¹⁹ Ennek egyik markáns formája a névadás, amelynek külső és belső formája is lehetséges. A középkori Raska tartománynévből származó, és a hazai forrásokban a 19. századig uralkodó *rác* (exoníma) népelnevezés külső névadás, míg a *szerb* belső névadásnak (endoníma) tekinthető.²⁰ A *rác* elnevezés tartalmát illetően ugyanakkor több nézet is kialakult.

A szakirodalom egy meghatározó része a rácokat a szerbekkel azonosítja.²¹ Mások gyűjtőnévnek tekintik. Hofer Tamás szerint például a balkáni keresztények összefoglaló neve lehetett,²² a tolnai szerbek egyik legalaposabb ismerője, Szilágyi Mihály a Balkán különböző tájairól idekerült „dél-szlávok” közös elnevezéseként értelmezi, és párhuzamba állítja a *sváb* csoportnév kialakulásával, amely a németajkú, ám mégis külön dialektusokat beszélő és eltérő vallású telepések ma is használt (és belső csoportnévvé is átformálódott) neve lett.²³ Szilágyi más munkáiban egyértelműen a szerbek egyfajta „előzményét” (is) látja a rácokban.²⁴ Hegedüs László helytörténész munkájában ugyanezt a kettősséget figyelhetjük meg.²⁵ Ebben a kérdésben különleges szerepe van (lehet) a helytörténeti forrásoknak, hiszen a korszakhatárokon átívelő helyi adatok pontosan láttatják a török kori és a 18. századi falvak és családok közötti összefüggéseket. Nem véletlen, hogy igen elterjedt, ám az esetek nagy részében talán nem is tudatosan alkalmazott megoldás, hogy a 18. századig inkább rácoknak, a 18. századtól már szerbnek nevezik az érintett csoportokat, személyeket.

E kettősség úgymond a „rác problematika” lényege, a név egyszerre jelent szerbet (szűkebb értelemben), és egy pontosan meg nem határozható (tágabb értelmű) csoportot, csoportokat. Más szóval, vonatkozhat rá a modern szerb nemzeti identitás, és „elrejtőzhetnek” benne más, közel sem ilyen egyértelmű identitások a maguk sokféleségükben, de módot ad a tudatos félreértelmezésre is.

Azt is megállapíthatjuk, hogy nemcsak a szerb/rác polémia, de más balkáni népcsoportok és identitások kapcsán is a magyar szakirodalomban bizonyos fokú bizonytalanság érzékelhető. Baranyay Tivadar szerint „a századforduló idején, még a Balkánon is nagy zűrzavar uralkodott a népi gyűjtőnevek terén”.²⁶ A kérdés szakavatott ismerője, Sarosácz György szerint „a történelmi dolgozatok szerzői általában a rác elnevezést használják, amely pontatlansága miatt sok zavart okoz.”²⁷ Ezt a „pontatlanságot” azonban (újra konkretizálva a rác problematika lényegét) véleményem szerint a jelenből meghatározott etnikai identitás „fénytörései” okozzák. Tehát nem egy etnoszalapú, „paraméterekkel” meghatározható etnikai jelleg köszön vissza a forrásokból, hanem a látott, vélt, hallott valóságból táplálkozó adatok az etnicitást érintő problémákkal együtt tárulnak a szemünk elé.²⁸

Az előbb említett sokféleség és „nem egyezés” része az is például, hogy a bővebb értelmű *rác* kifejezésbe nemcsak ortodoxok, de katolikusok is beletartozhatnak.²⁹ Katolikus rácok a Duna mentén több faluban is élnek. Szilágyi József helytörténész kutatásai szerint az eredendően több helyről (Hercegovina, Dalmácia, Bosznia) származó, és mintegy száz éven keresztül újabb csoportokkal bővülő érdi, ercsi és tököli rácok lényegében egy külön rác identitást hoztak létre, amely az ortodox

¹⁹ ERIKSEN 2008, 37.

²⁰ TESZ III. 326, 732; DJOKIĆ 2023, 143; HADROVICS 1991, 68–73.

²¹ ANDRÁSFALVY 2011a; ANDRÁSFALVY 2011b; ÁGOSTON – OBORNI 2000, 181; SINKOVICS 1985, 458; PÁLFFY 2000, 177; PÁLFFY 2009, 71–73; SZITA 1978, 87–97; HEGYI 1995, 197–201; SZAKÁLY 1991; SZAKÁLY 1993.

²² HOFER 1993, 19.

²³ SZILÁGYI 1983, 49.

²⁴ Lásd: SZILÁGYI 1999, *passim*.

²⁵ HEGEDÜS 1979, 6, 28.

²⁶ BARANYAY 1940, 7.

²⁷ SAROSÁ CZ 1973, 369.

²⁸ Lásd: CSÁJI 2014, 90–91.

²⁹ Lásd: SZILÁGYI 2013; SZILÁGYI 2014.

szerb identitással (Százhalombatta, Tököl) él együtt.³⁰ Fontosnak tartom azt is rögzíteni, hogy az elmondottak nem azt jelentik, hogy ne létezne a rácáságnak mint kategóriának egy jól körülhatárolható külsős sémarendszere. Ezt a sémarendszert vagy etnikai kategorizációt (vagyis, hogy mit és kit tartanak rácnak) külső kutatói szempontok alapján tudjuk meghatározni a szakirodalom és a történeti források alapján, jelen esetben döntően a keresztény, 16–18. századi forrásokból.

A rácok lakóhelye területileg lehatárolható volt. A hódoltság területének „elrácósodásának” egyik legfőbb bizonyítéka, hogy a magyar források az elfoglalt magyarországi vármegyék déli részét Rácországgént kezdték emlegetni,³¹ de a Dunántúlon is kialakult egy rácok lakta, Rácásággént emlegetett territórium.³² Persze nemcsak a név tanúskodik erről, hanem a térnyerésüket rögzítő településtörténeti adatok nagy száma. A rácok az elpusztult magyar területekre költöztek, fogalmazhatunk úgy is, hogy a „puszták népe” voltak. Települési jelenségeik ugyanakkor jellemzően megkülönböztethetőek voltak a kétfelé adózó magyar jobbágyfalvakétól, a veremház elterjedtsége a külsős szemek számára olykor „etnikus markernek” számított.³³ A városokban szintén jól elkülöníthető rácvárosokat („tabán”, „mahalle”) alkottak. Megkülönböztette őket az ortodox (pravoszláv) vallásuk is, amely a maga „rác” intézményhálózatával az egész hódolt Magyarországra kiterjedt. Ennek hatása az egész rácóság jelenlétére és identitására nézve meghatározó lehetett. Templomaik, papjaik voltak, akik a keresztény forrásokban rác papokként szerepelnek, temetőhelyeik is elkülönültek.³⁴ A rácáságnak egyházi autonómiája volt, amely politikailag is megkülönböztette őket, de az egyház közvetítésével az egyszerű, hétköznapi emberekre ható történelmi emlékezet is érvényesült, hiszen a pravoszláv, „egykori szerb államot” vezető uralkodók cselekményein keresztül (mely a szentkultusz fontos részét képezte) maga a közös történelem is – bizonyos mértékig – a csoporttudat részévé válhatott.³⁵ Mindebből természetesen a külsős szem inkább csak a külsőségeket érzékelte. A politikai privilégiumok mellett a török melletti elköteleződés, török várkatonai szolgálat is a rácóság alapvető sajátossága volt.³⁶ Jóllehet ennek erőssége helyenként és korszakonként változott.³⁷ A rácóságot ezenkívül a nyelv is jól elhatárolhatóvá tette. Bár úgy vélem, a nyelvjárásoknak korántsem volt akkora jelentősége, mint amit a nyelvújítás korától kezdve nekik tulajdonítunk. Hiszen a különféle dialektusokban megszólaló beszélők mégiscsak gond nélkül megértik egymást. Egyes feljegyzések szerint a „szláv” egyfajta lingua francája volt az Oszmán Birodalom ruméliai területeinek.³⁸ Mindezen, előbb részletezett hatások annyira erőteljesek voltak, hogy a kor mai kutatói – Fekete Lajos nyomán – nem is török világgént, sokkal inkább „bosnyákvilággént, rácvilággént” jellemzik a hódoltsági mindennapokat.³⁹ A források arra is módot adnak, hogy a rácokkal kapcsolatosan a „nemzet” szó korai értelmét árnyaljuk. Ehhez szeretnék szó szerint is forrásokat idézni, mert úgy vélem, fontos argumentum a rácóság etnikai „valóságként”⁴⁰ érzékelt létezésére nézve. Ez a két szóban forgó (máshol már idézett) forrás a 18. századi határviták kapcsán kérdez rá a táj egykori lakóinak nemzetiségére.⁴¹ Mivel a kérdőpontok célja a tájon egykoron itt élt tanúk kikutatása volt, a lehető legpragmatikusabb

³⁰ SZILÁGYI 2014, 4–5; SZILÁGYI 2013, 8–14. A dusnoki, bátyai rácok is katolikusok, a szakirodalom „katolikus rácként” hivatkozik rájuk. SAROSÁ CZ 1973, 370. Emellett a sokácokat és a bunyevácokat is olykor (különösen a régebbi szakirodalom) rácoknak titulálják.

³¹ PÁLFFY 2009, 68–71; SZAKÁLY 1991, 22; SZAKÁLY 1997, 150–151.

³² KOVÁCS 2023, 33–34; HEGEDŰS 1979, 50–51.

³³ MÁTÉ 2017, 303–304; MÁTÉ 2018, 376–378.

³⁴ Lásd: MÁTÉ 2018, 379–380.

³⁵ A rácóság vallási autonómiájáról: HADROVICS 1991, 8–12; MOLNÁR 2019, 37–38.

³⁶ A balkáni bevándorlók számára a meghódított területekre való költözés haszonszerzési lehetőséget, presztízt (is) jelentett. A törökökhöz fűződő viszonyt tehát nemcsak a – nemzeti keretekben legtöbbet hangoztatott – ellenállás, hanem a rendszer előnyeinek kiaknázása is jellemezte. INALCIK 1954, 115; DJOKIĆ 2023, 158.

³⁷ HEGYI Klára zsoldlistákon (1998, 2001) alapuló elemzése világosan megmutatja, hogy a katonai erődök legénysége zömében balkáni származású szláv volt. Természetesen itt nem állíthatjuk, hogy ők mindannyian rácok lettek volna, de a sokaságban ők is meghatározó számban voltak jelen, magyarok ugyanakkor nem, vagy alig voltak közöttük.

³⁸ DJOKIĆ 2023, 158; HEGYI 1998, 229.

³⁹ HEGYI 1998, 229–230.

⁴⁰ A külsősök számára határokkel elkülönített társadalmi tény. Lásd: FEISCHMIDT 2010, 12.

⁴¹ Lásd: MÁTÉ 2017.

(legközérthetőbb) módon kérdeztek rá, hogy kik élhettek itt. A Sárvíz mellékére (Harc) vonatkozó irat így szól: „*Tudja-e azt is nyilvánosságosan és honnan a tanú, miképpen, s mely régi időben, s még régi török időkben harci helységnek a határát tartották, míg lakták, s minemű nemzet lakta volna (...)?*” A megszólított rá tanúk egybehangzóan állítják: „*rácok lakták, s körül sehol magyar egy helyben nem volt.*”⁴² A Mercy- és Esterházy-birtokok ügyében eljáró határvizsgálat pontjaiban ez szerepel: „*Vallja meg a tanú le tett hite után, a török világban és az után egész kuruc világig, hogy minemű nemzet lakta Szakált [ma Szakály] és a körülötte való helységeket!*” Czikoi Josephus 63 éves tanú a következőket válaszolta: „*Tamásiban, Regölben, Jovánczán, Dombóvárrott és Döbröközön is, úgy Szakálban is Rátz nemzet lakott kuruc világig török világtól fogvást.*”⁴³ Az 56 éves görcsönyi Cziko Fodor állítása szerint az öregektől hallotta, hogy „*Szakálban, mind pediglen körül való helységeken török világtól kuruc világig rátz nemzet lakott.*”⁴⁴ Úgy vélem, hogy ebben az esetben jól látható, hogy a nemzet szót a 18. század végén a mai értelemben vett nemzetiségként használhatták, mert nem az uralkodó, vagy hadakozó társadalmi rétegek és csoportok identitását, hanem expressis verbis a falvakban lakó csoportok népiségét jelentette.⁴⁵

A vonatkozó területeken, ahol a rác lakosok éltek, a határjárásokon megjelenő tanúk adataiból legalább az 1650-es évekig visszavezethetők a családtörténetek, de más források is bizonyítják, hogy több generációs rác jelenléttel számolhatunk. A Sárvíz mellékének elrácósodása a tizenöt éves háborútól meginduló folyamat volt.⁴⁶ Talán még ennél is érdekesebb a Kapos melléke, ahol az 1570-es évek végén az első, ún. vlach betelepítések zajlottak. A vlachok itt tulajdonképpen egy adózási kategóriát jelölnek, sem vallásukat, sem nyelvüket nem ismerjük, mindössze neveiket.⁴⁷ A vlachokat (vlach intézményt) az Oszmán Birodalom előszeretettel alkalmazta az elpusztult területek adózó népességének regenerálására, egyszermind a katonai rekrutáció biztosítására.⁴⁸ Sokatmondó, hogy a területre betörő hajdúk az 1600-as évek elején már „rác falvakat” raboltak, és nem oláhokat (bár erre is van adat).⁴⁹ Adataink azt mutatják, hogy Grábóc környékén, a Tamási-mezőn, Bonyhád környékén (Tabódi-mező) már az 1580-as évektől Balkánról érkező szláv közösségek települnek be, akiket a 17. század legelején már egyértelműen rácoknak neveznek. Több száz elpusztult középkori falu helyén mutatják az összeírások a rácok jelenlétét a tizenöt éves háború után.⁵⁰ Mindezzel azt szeretném kifejezni, hogy a terminológiai vagylagosság és az értelmezésbeli kétségek mellett tehát kimutatható egy „magterület”, ahol a fentebb vázolt különállósági jegyek igazolhatók, ahol a keresztény források rácoknak látták a betelepülőket, és ahol a 18. században is rácként (szerbként) aposztrofált falvak előzményei felmutathatók.⁵¹ Ezek alapján úgy tűnik, hogy a rácság jellemzően egyfajta külső összefoglaló neve lehetett a balkáni eredetű köznépnél. Nem állítunk valótlan, ha a mai szerbség elődeit is soraik között látjuk, azonban kifejezetten történetietlen lenne, ha ezeket a csoportokat 19–20. századi elvárásokhoz igazított jellemzőkkel ruháznánk fel.

⁴² Halapcsi Gyurka (69 éves, Ráchidas) vallomása, és az iratot bevezető deutrum. MNL TML IV. 1. b. 10: 695. 1733.

⁴³ A Czikoi név hol Czikovacz, hol Czikoi alakban fordul elő az iratokban, viselője rác származású volt. MNL OL P 108. Rep. 92. f. 12. no. 415/a. 1748.

⁴⁴ Ugyanott.

⁴⁵ A Mályusz Elemér által bevezetett népiség fogalmával kapcsolatban lásd a népiségtörténetről szóló egyik összegző írást: SZÓTS 2014.

⁴⁶ A SZAKÁLY (1975, 275–277) Ferenc által közzétett forrás szerint már az 1620-as években rácokkal telepítették a területet, Zombát pedig már az 1579-es defter szlávként jelölte (DÁVID 2006, 61).

⁴⁷ Lásd: HEGYI 2001, 298. A vlach problematika talán a rácnál is összetettebb kérdés. Kifejtésére itt nincs mód, értelmezésére jó irányadó a korábban már említett tanulmány Vrejan KURSAR (2013) tollából.

⁴⁸ Lásd: KURSAR 2013, 132. A kérdéshez lásd még Fóti Miklós és Sz. Simon Éva e kötetben szereplő cikkét!

⁴⁹ Az oláhok 1580-as és 1583-as említésére: DÁVID 1982, 67–68. A PETHŐ Gergely (1753, 155) krónikájában szereplő történeti források egyike azt jegyzi, hogy 1603-ban: „*Rátki Menyhárt, a Végbeliekkal, a Koppáni tartomány-béli Rácokat elrablá, és el-égeté.*” Koppány környékén a tizenöt éves háborútól kezdve rác túlsúly lehetett, illetőleg rácoknak látták az ott élőket. Vélhetőleg itt is arról lehetett szó, hogy az oláh/vlach jelző jellemzően nem etnikumot jelentett, a magyar források rácai ugyanakkor inkább egy külső kategorizáció szerinti etnikumot takartak.

⁵⁰ A betelepülésekről: DÁVID 1982; DÁVID 2015; K. NÉMETH 2015; MÁTÉ 2017; MÁTÉ 2018; MÁTÉ 2023; MOLNÁR 2008; SZILÁGYI 1999.

⁵¹ Ez akár bizonyos területeken 100–120 éves rác jelenlétet is jelenthet.

A szakirodalom több ízben is megállapította a magyarországi délszláv csoportokról, hogy „*valamennyi csoport magán viseli szűkebb kibocsátó hazájának a jegyeit*”,⁵² de azt is, hogy „*itt formálódtak etnikai csoportokká*”,⁵³ vagyis a származás, a nyelvjárás, a vallás, részben pedig a befogadó közeg alakította ki az együttélés alapformáit.

Az újraformálódás a források szerint állandó velejárója volt a pusztákra telepedett és a várakban szorgáló rácok életének. A szakirodalom jórészt a Balkán irányából északra történő betelepedéseket tartja számon, és főként – miként Szakály Ferenc megjegyzi – az 1690 utáni új beköltözési hullámok foglalkoztatják.⁵⁴ Fontos azonban megjegyezni, bár hely hiányában kifejtésére itt nem kerülhet sor, hogy a visszatelepedés is legalább olyan jellemző mozzanat volt. Ennek a példáit láthatjuk a Mohács és a Bonyhád környéki határpercekben, ahonnan pontosan adathozható az el- és visszajövetel.⁵⁵ Ezen ingamozgás hatására nem a régi közösségek jönnek létre újra, hanem régi és új elemekből (családokból) formálódnak meg a rác települések. Az el- és visszajövetel felveti a tudatos migrációs stratégiának az alkalmazását is. Különösen a Rákóczi-szabadságharc kapcsán látható, hogy a rácság együttesen hagyja el az egész dunántúli településterületét, ami nagyfokú szervezettségre vall.

A 16–17. század folyamán végbement lakosságcsereéről részletes adatokkal, pontos kronológiájával nem rendelkezőnk. Ennek oka, hogy a 17. századból nincsenek a defterekhez fogható egyveletű és területileg kiterjedt forrásaink, koherens névállományaink. Igen kevés számban maradtak meg a telepítési körülményeket taglaló dokumentumok.⁵⁶ Nem jobb a helyzet a kibocsátó területek oldaláról sem. Míg a 18. századi nyugati (német) betelepülések „forrásvidékét” a történészek, dialektológusok és néprajzosok pontosan lokalizálják, a hódoltsági területekre érkező balkáni csoportok származásának meghatározása sokkal problémásabb. Egyházi-anyakönyvi iratok nincsenek, és a balkáni helyi vallási intézmények sem őriznek, számottevő történeti segédanyagot a kutatáshoz.⁵⁷ A másik nehezítő körülmény a háborús létállapot. A bevándorlók nem egy konszolidálódott korban lépték át a Száva-Duna vonalát, hanem egy háborúk, éhínségek és járványok által sűrűn látogatott időszakban. Megesik, hogy az elvándorlás során egy tudatosan vállalt mimikriként elfedték származásukat, nevüket. A mentalitást taglaló írások megállapították, hogy a korban különféle túlélési stratégiák működtek, amelyek az identitások sokféleségét, képlékenységét hordozták, és a határok átlépésének a lehetőségét is magukban rejtették.⁵⁸ Ezzel függ össze, hogy míg a magyar személynévkészlet a korban már jellemzően állandósult, addig a rácok névanyaga igen bizonytalan. Gyakori, hogy csak keresztnévet rögzítenek, megfigyelhető a migrációval összefüggő névváltás is, és az írnok feladatellátása is döntő befolyással bírt a névállomány minőségére nézve.

Látjuk ugyanakkor, hogy a rácként megnevezett korabeli etnikum a társadalom szinte minden rétegében jelen van. Molnár Antal a beköltöző szlávok kapcsán kereskedők, kézművesek, földművesek, illetőleg várkatonák és vlach katonaparasztkok megjelenéséről ír.⁵⁹ Társadalmuk áttekintését talán legteljeskörűbben Hegyi Klára könyvéből ismerhetjük meg, aki katonai, kézműves (iparos) és kereskedő, továbbá földműves rétegekre osztotta őket. Hozzáteve, hogy csak kisebb részük folytatózott vándorló életmódot, nagy részük letelepedett földműves volt.⁶⁰

Miként a 18. századi magyar telepesközösségeknél, a 18. század eleji rác falvaknál is több gyökérből táplálkozó települési folyamatról beszélhetünk. Ennek illusztrálására két frissen alakult rác kö-

⁵² SÁROSÁCSZ 1973, 385.

⁵³ FERKOV 2020, 185.

⁵⁴ Lásd: SZAKÁLY 1991, 11–28; SZAKÁLY 1981, 180–181.

⁵⁵ MÁTÉ 2022b, 138–139; MÁTÉ 2023, 181–182.

⁵⁶ A Duna–Tisza köze és a Bácska ebből a szempontból más minőséget képvisel, összefoglalóan lásd: WICKER 2008, 22–47.

⁵⁷ A kérdésről: MOLNÁR 2019, 40–41.

⁵⁸ ERDÉLYI 2012, 90. Lásd még: SZ. SIMON 2012.

⁵⁹ MOLNÁR 2003, 18.

⁶⁰ HEGYI 1995, 197–198.

zösséget mutatok itt be. A mórágyci a Rákóczi-szabadságharc után települtek újra, majd a Csecskeyek udvarházának kirablása miatt a földesúr katonai végrehajtást (exekúció) rendelt el ellenük, végül a rácokat néhány évvel a megtelepedésük után elűzte.⁶¹ A tiszavirág-életű település névsorát áttekintve a tipikus, apára vonatkozó *-itj* végű családnevek mellett származási hellyel kapcsolatos neveket is látunk. Ezek a rácok származásának felderítésében (17–18. század) igen megbízható információhordozónak számítanak. Mórágyci esetében egy Mórágyciról, két Koppányból, egy Sásdról és egy – feltehetően – Igalból jött lakos (is) volt a faluközösségben. Mórágyci kivételével mindegyik palánk volt. Az impériumváltás jellemző mozzanata, hogy a szóban forgó várak őrségét a török időkben és a visszafoglalás után is rácok alkották. Egy esetben pontosan azonosítható, hogy korábban (1692) Sasdlia Gyurka valóban a sásdi palánk lakója volt.⁶² A Mórágyci vezetéknev arra utal, hogy a lakók egy része már a szlavóniai elmenekülés előtt is itt élhetett.⁶³ Azt persze nem tudhatjuk, hogy az új falu lakói közül hányan éltek korábban is, rokonságban álltak-e egymással, vagy esetleg a szlavóniai tartózkodás során kialakult kapcsolatok miatt kerültek végül egy faluba.⁶⁴ Az viszont bizonyos, hogy a térséget ismerő személyek voltak.

A mórágyci exekúcióban (1724) érintett családfejek:⁶⁵

1. Gjuricza Morátjánin⁶⁶ (Mórátyci Gyuricza)
2. Sasdlia Gyurka (Sásdi Gyurka)
3. Radoszav Niodragovitj⁶⁷
4. Gruicza Koppancsovity (Koppányi? Gruicza)
5. Simon Dokmanovitj
6. Mihailo Popovitj
7. Sztojok Popovitj
8. Radity Vuinavitj
9. Jovan Domitrovity
10. Sztanve Oritj
11. Sztojok Ugalitj (Igali, Ugali? Sztojok)
12. Petar Koppanlitj (Koppányi Petar)
13. Radovan
14. Kuzman

A fentebbi mozaikos összetétel nemcsak Mórágycira, de szinte minden Tolnában és Baranyában újratelepült rác falura jellemző volt, ennek gazdag tárházát nyújtják a vármegyék háziadó-összeírásai (*conscriptio domestica*).

Ehhez hasonló „mély merítésre”, és a közösségek időnkénti újraformálódásának felderítésére van lehetőségünk a magyar végvárláncolatba tartozó tihanyi vár szabadosai esetében. Az erősségnek „*rác valláson*” lévő szabadosai is voltak.⁶⁸ A névsor több tanulsággal is szolgál. A névlistában szereplő huszonkét személy majdnem fele (tíz fő) Tolna megye falvaiból és – török kézen lévő – palánkjából érkezett a magyar várba, de jöttek ide Baranya, Bács és Somogy megyéből is, és más Duna menti erődökből. Rác vallásúak lévén egy kontingensbe sorolták őket. A katonák gyakorlati

⁶¹ SZILÁGYI 1992, 36–42.

⁶² 1692-ben a „*mind fegyveres emberből*” álló Sásdon írták össze Sásdi Voiczát és két öccsét, Gyurkót és Istókot. MNL OL P 108. Rep. 35. 248. E. 130. 1692

⁶³ Jellemzően ekkor keletkeztek a baranyai és tolnai falvakból képződött rác vezetéknevek. A mórágyci eredetet erősíti az is, hogy Szilágyi szerint Mórágyci és környéke egykori lakói személyesen keresték meg a földesúr megbízottját, hogy szerződést kössenek vele. Lásd: SZILÁGYI 1992, 36.

⁶⁴ Nem annyira a helyi adatok alapján vélhetjük így, hanem a kor forrásainak a példáján.

⁶⁵ MNL TML IV. 7. c. III. 39. 1724.; MNL TML IV. 1. b. 10: 372. 1724.

⁶⁶ Zárójelben a név mai, magyaros átíratát közlöm. Köszönöm Végh Andornak az átírásban nyújtott segítségét.

⁶⁷ Valószínűleg Miodragovitj lehet.

⁶⁸ A felsorolást részletesen lásd: JAKAB 2015, 1–20.

tevékenysége is arra enged következtetni, hogy etnikai hálózat(ok)at alkottak,⁶⁹ és ezek a hálózatok nagyon érdekes viszonyrendszereket alakítottak ki a környezetükkel. A Somogyságot érintő 1683–1685-ös prédálások során látszik, hogy a rác valláson lévő várbeliek más magyar várak hasonszórú szabadosainak „társaságát” keresték. Végh Ferenc e kötetben szereplő tanulmányából kiderül, hogy a magyar várak falai között ekkor már általános általánosnak volt mondható a rác alakulatok megszerveződése. Gyakorta etnikai kompániákba tömörülve jártak fosztogatni, nem ritkán arra a területre, ahonnan származtak.⁷⁰ Ez tehát az egyik, etnikai alapon formálódó hálózat. Az otthon maradt rácok többen „magyaros rácokként” hivatkoznak a végvárakba bement, és ezzel státusváltáson átlépett társaikra. De hálózatnak foghatjuk fel azt az „elhagyott” kapcsolatrendszert is, amelyet a hely- és státusváltással maguk mögött hagytak. Ehhez ambivalens viszonyrendszer fűzte őket. Egyes esetekben a prédálás, a fosztogatás, revansvétel lehetőségét hordozta, más esetekben pártfogói, atyáskodói szerepkör alakulhatott ki (hasonlóan a magyar adóztatásban kialakult „gondviselői” szerepkörhöz) az „otthoniak” és a szabadosnak állt rácok között, amely megvéd(het)te őket mások prédálásaitól és a túlkapásoktól, és segítette a magyar adó zökkenésmentes felvitelét. Láthatjuk tehát, hogy a nemzeti (szerb) elköteleződés hangsúlyozása itt nem magyarán meg a társadalmi léthelyzeteket.⁷¹ A kanonizált nemzeti identitásba „nem fér bele” a rácok kétfelé (magyarosok, törökösök) szakadása, a törökök melletti kiállás, és az elhagyott szűkebb pátriában „magyarként” végbevitt prédálás és zsákmányszerzés, vagy éppen a Rákóczi kurucok melletti elköteleződés.⁷²

Társadalomszervezetük egyik, a forrásokból jól adatható eleme a kenézség intézménye. Hegyi Klára elemzései, és főként a Temesvári szandzsákból hozott példái alapján látjuk, hogy a kenézeknek a balkáni gyakorlathoz hasonlóan a török felsőbbbségekkel való kapcsolattartás volt a feladata (kinevezett tisztségviselők), nem választott tisztségviselők, hanem a szultán kinevezett alkalmazottai voltak. A „*tiszta balkáni képlet*” megnyilvánulása az is, hogy bírósági ügyekben a török kádi szava volt a mérvadó.⁷³

A 18. századi Dél-Dunántúlon a kenézi tisztség már inkább a magyarokra és németekre jellemző szabadosi, kolonizátori tisztséggel egyezhetett meg.⁷⁴ A rácok helyi társadalma ugyanakkor mindkét időszakban a szervezettség jeleit mutatta. Legalábbis semmi nem igazolja a rácokkal kapcsolatos egyik leggyakoribb „primitivista” tételt, miszerint nomád, félnomád életmódot éltek és folyton vándoroltak.

Ezek a példák – úgy vélem – felhívják a figyelmet, hogy az etnicitás „*viszonylagos, folyamatában értelmezhető*” kérdés, és nem egy „*dolog, hanem egy társadalmi folyamat összetevője*.”⁷⁵ Tehát azon túl, hogy valakiket etnikailag rácoknak nevezünk, más szempontok mérlegelése is szükséges egy-egy csoport kialakulásakor, úgymint a magyarpártiság, a karriervágy, a jól bevett nyelvi, vallási, származási kérdések mellett.

IDEGENSÉG (DICHOTÓMIKUS JELLEG)

Harald Eidheim kutatásai nyomán elmondható, hogy az etnikai viszonyokban a konfliktusokban kicsúcsosodó kölcsönös tagadás mellett bizonyos fokú strukturális azonosságok, kiegészítő szerepek is vannak.⁷⁶ A következőkben a rácok helyzetét e logika mentén dichotomikus és komplex karakterjegyek mentén szeretném bemutatni. Látnunk kell, hogy a rácok népiségtörténete a

⁶⁹ HANDELMAN 1977, 195–196.

⁷⁰ MÁTÉ 2022a, 69.

⁷¹ Megjegyzem, ez olykor a magyar hajdúk tevékenységét figyelve sem feltétlen igazolható, lásd: MÁTÉ 2022a.

⁷² A kurucok csapatokban harcoló rácokra vonatkozóan: SERES 2005.

⁷³ HEGYI 1995, 201; a kenézekről: CÍRKOVIC 2004, 116.

⁷⁴ MÁTÉ 2023, 182–183.

⁷⁵ ERIKSEN 2006, 334.

⁷⁶ Eidheim kutatásait idézi: ERIKSEN 2008, 48.

17. századi forrásokból jobbra találkozások történeteként írható le. Ezek a találkozások leginkább konfliktusokat, negatív viszonyokat írnak le. Az alábbiakban olyan szemelvényeket szeretnék közreadni, amelyek az idegenség megtapasztalásáról szólnak, és különféle forrásokból, irattípusokból származnak.

A császári követ Stephan Gerlach naplójából jól kitapinthatók a rácok idegenségének a tünetjei, úgymint idegen vallás és nyelv, a keresztények elárulása és az ellenség kalauzolása: „Némi gonosz orzó és áruló nép lakik közöttük, az innen majdnem Bolgárországig elszórt rácok, kik horvátul [!] beszélnek, mert Horvátországból [!] valók, kik Pál apostol leveleit hiszik, s kiknek babonájuk és vallásuk majdnem olyan, mint a görögöké. Ezek sok keresztényt árulnak el, segítenek is egynémelyeken pénzért, jól tudják a keresztény világba vezető utakat, mutatják is gyakran a töröknek az ösvényeket, melyeken barmokat és embereket ragadózhatnak.”⁷⁷ Egy Esterházy nádornak tett jelentésben a rácok számbeli gyarapodását olvashatjuk ki: „Szinán pasa eljövetele [1593] és Eger vétele [értsd: török kézre jutása, 1596] előtt a Tisza-Duna között Titeltől fogvást egész Jankóig [Jánoshalma], Szegedig és Halas tájára is feltolakodott volt a rác nemzetség. Ezek a rácok Koliba kastélyig, Bács megyéig mind hódoltak [értsd: adóztak] Egerhez magyarnak.”⁷⁸ „A Dunán innen [értsd: a Dunántúlon] Szinán pasa feljövételének előtte Mohácson, Szekszárdon, Baranyán, Somogyon fölül vagy igen kevés, vagy semmi rácság nem lakott (...) Hanem ím nem régen jütt megint valahonnét afféle rácság, és egész Tolnán is fölül ellepte a földet, a magyarokat kiszorították sok falukról.”⁷⁹ A Batthyány-misszilisek között szereplő 1648-as levél a magyar falvak elpusztulását beszéli el: „mivel ha azt megh engedgiük, hoga az rácok mind föllieb jújenek, tehát az magiarok el puztuhnak miattok, az mint hogj elis puztultak sok faluk, és rácok bírják”⁸⁰ A szintén követként az Oszmán Birodalomba látogató Eduard Brown Tolna városán átutazva magyarok és rácok együttéléséről ír: „Ez hajdan nagyszerű hely volt, de a keresztények felégették. A helységet benépesítő magyarok és rácok nem jó egyetértésben élnek.”⁸¹ A szlavóniai rác ellentámadás megszervezésével megbízott Kollareck János naplófeljegyzéseiből (1704) már a két nép közötti „etnikai konfliktusként” is leírható háború motivációiról olvashatunk: „Ugyanis, amennyire a különféle szóbeszédéből kihámozhattuk, a szakadárok egyedüli és legfőbb célja és szándéka: kiirtani a katolikusokat Szlavónia és a vele szomszédos magyarországi Baranya és Tolna vármegyék egész területén, majd megkaparintani és ráccá tenni ezt a gyönyörű vidéket.”⁸² Veszprém és Fejér vármegye 1706-os levele a rácokról mint ellenségnek a pusztításáról hallunk hírt. „Mint hogj (...) az dühös, istentelen rácz nemzetnek torkában [vagyunk], most penig már Dunán túl Nemes confoederalt Vármegyéknek szélin lévén, az dühös istentelen rácz nemzetnek torkában, úgy mint, a' ki az elmúlt télen azon vármegyéknek szomszedságát, Nemes Tolna és Somogy Vármegyéket egész az Sióig kegyetlenül el pusztította.”⁸³ Egy 1709-es tizedösszeírásról tudósító forrásrészlet pedig a rácokkal fenyegeti a tizedfizetésre szorított völgyeségi magyar jobbágyokat. „(...) a tizednek conscriptiojára, akik némely helyeken feles [java, erős] fegyveres embereket magok mellé vevén a szegénséghek sok kárvallásával és kölcségével vizsik végben a conscriptiokat fenyegetvén rácokkal mint Isten ostorával a melyet tapasztaltattak némely tizedlők, hogj a tized búza helyett készpénzt percipiáltak (...)”⁸⁴ A sort hosszasan lehetne folytatni. Egy jóval későbbi vármegyeleírás is idegenként, egykori ellenségként ír róluk. Moldoványi József 1824-es munkájában egyenesen „megyénk hajdani pusztítóinak maradéki”-nak nevezi a Tolnában maradt rác népességet.⁸⁵

Érdemes ugyanakkor szót ejtenünk a sokkal forráshiányosabb „rác oldalról” is, ahol hasonló

⁷⁷ Az útinaplót idézi: K. BALOG 1978, 155.

⁷⁸ ESTERHÁZY 1870, 518–519. Tasi levele Eszterházy Miklós nádornak (1629), *Az alföldi rácságról* címmel.

⁷⁹ ESTERHÁZY 1870, 520. Tasi Gáspár levele Eszterházy Miklós nádornak (1629), *Az alföldi rácságról* címmel.

⁸⁰ SZAKÁLY 1981, 181.

⁸¹ BROWN 1685, 24. A könyvet elsőként 1673-ban adták ki. Észrevételei az 1660-as évek végére vonatkozhatnak.

⁸² KÖPECZI – R. VÁRKONYI 1973.

⁸³ BÁNKUTI 1978, 176.

⁸⁴ MNL TML IV. 1. b. 10: 35. Brodarics András Tolna vármegyei alispán Vásárosdombón kelt levele 1709. október 16-án.

⁸⁵ MOLDOVÁNYI 1824, 44.

megjegyzések tűnnek fel a két nép viszonyrendszeréről. Ennek egyik legekleatásabb példája a grábóci kolostori évkönyvben feljegyzett szöveg Rákóczi korából (1703), ami a magyar források inverzeként a magyarok kegyetlenkedéseit ecseteli. „*A magyarok fölláznak császáruk ellen, a mi szerb nemzetünket is öldösik, felgyújtják házaikat, összevagdadják bölcsőbeli gyermekeinket, borzalmas tetteiket nem lehet pár sorban leírni. A papokat részint megölik, részint fogságba ejtik. Aki szerencsés, Sísatovac (Szerémség) kolostorba menekül. Emiatt hét évig lakatlan a grábóci kolostor.*”⁸⁶

Az idegenségnek azonban mégsem ezek, az egymás ellen fordulás írásos nyomai a legfőbb bizonyítékai, hanem a területi elkülönülés, szegregálódás. A korábbiakban már szót ejtettünk a Rácország és a Rácság kvázi tartománynev kialakulásáról, tanulságos a mikroszint vizsgálata is. A történeti kutatások a Temesközből és a Bácskából azt bizonyítják, hogy a két népesség, a magyar és a rác a legkritkább esetben lakott egy településen. Sokkal inkább alátámasztható az a feltételezés, hogy kerülték egymás társaságát. Hegyi Klára mindezt az alábbi összefüggésrendszerként érzékeltette: „*Egy közös jellemző azonban itt is, a vegyes lakosságú vidékeken is szembeűnik: egyazon faluba legfeljebb katolikus horvátok és magyarok éltek együtt, ortodox szerbek és magyarok gyakorlatilag sehol (néhány magyar faluba betévedt egy-egy rác és fordítva). Az viszont általános volt, hogy az etnikai zónák találkozásánál váltakozva magyar és szerb falvakat regisztráltak az összeírók.*”⁸⁷ Pacsa Árpád a Csanádi szandzsákban végzett, 16. század végére vonatkozó kutatásai alapján azt találta, hogy „*A magyarok nagyobb közösségekben éltek, míg a szerbek kisebb csoportokban terjeszkedtek a lakatlan vidékeken. A két etnikum között alig volt kapcsolat, mivel etnikailag homogén falvakban és városrészekben éltek.*”⁸⁸

Bár még korai lenne kijelenteni, hogy a Dél-Dunántúl területén is kizárólag ez volt a norma, az eddigi példák alapján látható, hogy a két népcsoport nem él egy időben egyazon faluhelyen. A faluhely szónak itt különös jelentősége van, nem a községhatárt (teljes falut), hanem lakóhelyet, vagyis a korban *lakás*nak mondott telephelyet értjük alatta. Több olyan, nehezen megítélhető együttélési eset van, mint pl. Apar és Hidas, ahol magyarok is és rácok is élnek, de nem egy faluközösségről, hanem egy névvel megjelölt kettőződött faluról lehetett szó, úgy, ahogy Hidast a 18. században is látjuk.⁸⁹ Az eddigi vizsgálatok alapján közelebb együttélés a városok, palánkok külvárosaiban feltételezhető,⁹⁰ de feltehetően itt is jelen volt az elkülönülés (tabán, mahalle) és a térben kifejeződő társadalmi távolságtartás.

Az elkülönülés oka ugyanakkor véleményem szerint nem elsődlegesen a vallási, nyelvi és életmódbeli különbség lehetett. A pusztulás bizonyos értelemben tabula rasa-t jelentett, vagyis a rácok új honfoglalók voltak, és ott létesítették falvaikat, ahonnan a magyarok kipusztultak, és erőtlenekek voltak az újjáépítésre. Egyaránt láthatunk bennük betolakodót, de az újrakezdés zálogát jelentő telepest is. Az egykori Bodók anyavári uradalmában például, a magyar és a török földesúr által szentesített telepítés keretében érkeztek az új rác telepések, kevésbé formalizált módon, de a 18. századi telepítésekhez hasonlóan. Más esetekben a megtelepedés ideje ismeretlen, de a (spontán) letelepülés tényét a földesúrnak járó adó „felhordásával” hagyatták jóvá a pusztára szálló rácok.⁹¹ Wicker Erika a telepítések szervezetségét adatok sokaságával támasztja alá az elpusztult Duna-Tisza közti területek esetében.⁹²

Érdekes megfigyelni azt is, hogy a földjét művelő, a tájat élő, cselekvőképes magyar faluközösség megléte esetén a rácok nem űzték el az őslakosokat a helyükről, legalábbis erre eddig nincs

⁸⁶ SZILÁGYI 1999, 15–16.

⁸⁷ HEGYI 1995, 196.

⁸⁸ PACSA 2007, 102.

⁸⁹ Hidason ma is él a falurészek külön elnevezése (Rácfa, Magyarfa, Németfa), bár ezek a valamikori különálló falurészek teljesen egybeolvadtak és nemzetiségileg is teljesen átalakultak.

⁹⁰ PACSA Árpád (2007, 12) szerint a kereskedelmi központok közül több vegyes nemzetiségű volt.

⁹¹ Ennek példáit látjuk SZAKÁLY Ferenc (1975, 273–281) forrásközlésében.

⁹² WICKER 2008, 22–47.

példánk.⁹³ Ellenkezőjére viszont igen. Erről tudósít minket az 1700 körül zajló sarrósi eset (Baranya), ahol faluban élő három rác család „*az ott élő magyarokkal meg nem egyezhetvén*” („*a magyarok a rácokat nem szenvedhetvén*”) Zsemenyére költözött.⁹⁴ Itt sem feltétlenül a két nép közötti vallási, nyelvi stb. különbségek hatását, sokkal inkább az „életter” védelmét, egy meglévő erős földműves közösség meglétét kell látnunk. Éppen ennek a hiánya vezetett a 16–17. századi nagy depopulációs folyamatok kialakulásához.⁹⁵ Megjegyzésre érdemes, hogy a nemzetiségek összetelepítése majd csak a konszolidálódott rendi világ visszatérésekor vált jellemzővé, igaz a konfliktusok folytán olykor ott is földesúri beavatkozásra, el- és betelepítésre került sor.⁹⁶

A rácok a felsoroltak értelmében a magyarok ellenségei, vagy a magyarnak (is) behódolt, megtört lakók voltak. Az útleírások szerzői és az adószedők is a „hatalom szemüvegén” keresztül szemléltek őket, a „másik oldalon álló”, többnyire ellenséges csoportoknak számítottak, bár – a magyaros és a hódolt rácok kapcsán láthattuk – nem minden esetben. A negatív tapasztalatok annyira mélyen felhalmozódtak, hogy nemcsak a „vad rác” elnevezés (bár ez talán a szakadársággal, óhitűséggel is összefügghet),⁹⁷ de a féktelenség, kegyetlenség egyfajta szinonimájává is vált. A szavak köréből figyelemre méltók a harcászattal, portyázással, kapcsolatos délszláv eredetű, vagy délszláv közvetítésű oszmán-török jövevényszavaink is (úgy mint a haramia, kótyavetye, martalóc, préda, pribék stb.), amelyek szintúgy az idegenségre és a konfrontációra hívják fel a figyelmet.

OTTHONOSSÁG (KOMPLEMENTER JELLEG)

Az elkülönülés mellett számos jelenség van, ami az együttélés mintázataira, egymást kiegészítő oldalára, illetőleg a rácok területi beágyazottságára, „otthonra találására” hívják fel a figyelmet. A rácok a határvizsgálatokban – ahová szászámra hívják őket tanúskodni – atyáikra, nagyapáikra hivatkozva vallják meg a határismeretüket. Erről részletesen hallunk például a Mohács környéki vagy a Bonyhád környéki határperekben.⁹⁸ A határról vallott ismeretanyag nyilvánvalóan sokkal hitelesebb volt, ha a helyet generációk óta ismerő tanúkat hívtak tanúskodni. A vallomások nemcsak arról győznek meg minket, hogy több generációra terjed ki az emlékezet, de a családok horizontális elterjedtsége is igen nagy volt, és viszonylag gyakori volt a régió belüli elköltözés, ami a térség ismertségét, a benne való otthonosságot is növelte. A következőkben olyan jellemző idézeteket adok közre, amelyek a több generációs tudást és az otthonosságot mutatják.

A Jankovácra távozott, de egykoron Pusztapélen lakó Miát Kegyemed ezt vallotta családjáról: „*a török világban Pusztá Pélen lakott a fatens és az atyja is és még az öreg atyja is ottan laktak és ottan születtek a világra.*”⁹⁹

Az egyik legbeszédesebb példa a rácok térséggel, mint régi lakóhelyükkel kapcsolatos viszonyulásról a nyergesi (ma Kaposszekcső, Tolna) rácok esete. A nyergesi rácok – a többi dél-dunántúli rác faluhoz hasonlóan – a Rákóczi-szabadságharc alatt a Dráván túlra menekültek, menedékhelyekre húzódtak. Az Enyődi-völgyben (ma Kercesliget, Somogy) malmot is birtokló Bradaskovics család több, nem várt fejleménnyel is kénytelen volt szembenézni. Malmuk elpusztult, és a társadalmi otthonosságot biztosító rác környezet is semmivé lett: „*látván malmoknak is pusztulását, s azon kívül, hogy körül belül ottan rácok nem laktának vissza mentek Litoban [Liptód, Baranya].*”¹⁰⁰ Ezt egészíti ki az a vallomásrészlet, ahol az otthonosságot biztosító nyelvi-etnikai környezet hiánya és a háború

⁹³ Ennek tudatos stratégiaként való alkalmazásáról jelenleg nincsenek ismereteink.

⁹⁴ MNL BML IV. 1. p. 3. II. 1742.

⁹⁵ MÁTÉ 2022b, 133.

⁹⁶ A síoagárdi rácok panaszkodnak a faluba telepített magyarok ellen. MNL TML IV. 1. b. 01: 1034. 1728. A rácok ellen folyamatosak a panaszok a 18. század eleji polgári peres ügyekben. A rácok elleni panaszokra nézve: SZILÁGYI 1999, 22–23.

⁹⁷ Lásd: TELEKI Domokos (1993, 94) útijegyzeteit, aki megkülönbözteti a katolikus rácokat az óhitű, vagyis „*vad rácoktól*”.

⁹⁸ MÁTÉ 2022b; MÁTÉ 2023.

⁹⁹ MNL TML IV. 1. b. 0: 601, 1731. Miát Kegyemed, Jánkovczi, 65. Lásd még: MÁTÉ 2023, 185.

¹⁰⁰ MNL OL P 108. Rep. 92. 557. XI. 433. 1759. Maximianus Bradaskovics, Lito, 60.

emléke merül fel: „*de mind az által félt az atyja, hogy ne talántán ismét kuruc zendülés légyen és őket Nyergesről másodszor is el hajtsák.*”¹⁰¹

Látható tehát, hogy az érintetteket az otthont, egzisztenciát adó föld visszatérésre sarkallta, de a körülmények igencsak megváltoztak, ezért inkább Liptódon maradtak. Döntésükben bizonyára fontos érv volt a veszteségtapasztalat és a félelem. Jó okunk van azt gondolni, hogy ez nem egy kivételes eset, ellenkezőleg. Kivételesen szerencsés szóhasználattal, pontos írni munkával van dolgunk, amely a rácok visszatérésének lehetőségeiről és korlátairól, annak érzelmi vetületeiről tájékoztat. A tanúvallomásokból az otthonosság egyéb fontos ismérvei is kirajzolódnak. Rokonsági kapcsolataik igen széleskörűek voltak, gyakori volt a rokonság köréből történő pásztorfogadás, így egy rác legény akár 40 kilométeres sugarú körön belül is megismerte az erdőket, vizeket, a táj legeltetési adottságait. A magyarral párhuzamos rác helynévkészlet alakult ki, amely neveknek feltehetőleg több esetben csak az írnok adta meg – hivatalból – a magyar megfelelőjét. A szélesebb rokonság „táji szervesülésének” egyik szép példája a nagyhajmási „*Milakovics Radivoj nevű rác*”, aki „*ötödik ízig való nemzetségével*” lakott a faluban a kuruc világ előtt sok idővel.¹⁰²

A táji otthonosságról árulkodnak már a grábóci Letopis első mondatai is, amiben Paisej szerzetes az itt élő (a kalugyereket fogadó) rácok szeretetéről és a táj bőtermőségéről, annak vonzóerejéről ír.¹⁰³ Igen megszívlelendők a gazdálkodásra utaló adatok is. A határperek szerint szántanak, legeltetnek, malmaik, szőlőskertjeik és pincéik vannak, dolgoznak a határban. Ezen életszerű megfogalmazásokat olvasva a kutatónak az az érzése támad, hogy mindez szöges ellentéte annak, amit a szakirodalom egy része állít, amikor a rácokat nomadizáló, alacsony termelési szinten élő csoportoknak írják le.

Az eddigi példák jórészt a rácok tájjal kapcsolatos otthonra találásáról szóltak. Kérdéses ugyanakkor, hogy társadalmi értelemben mennyire lettek itt otthonra. Ehhez adalékot jelent egy epizód két szomszédos falu történetéből. Egy határper szerint a maróci (Hegyhátmaróc, Baranya) rácok – a kevesebb termőfölddel rendelkező – Vékény magyar lakosainak földet ajándékoztak: „*hallotta Tott Istoktul (...) midőn rácok laktak volna Maróczon, s azokkal jó szomszédtságot tartottak, s azon földet és rétet nekik adták írtani és hasznát venni és így lépett bírásába.*”¹⁰⁴ Szűk emberöltővel a Rákóczi-szabadságharc véres eseményei után talán joggal gondolnánk, hogy a rácok által sanyargatott, és jellemzően kurucnak állt magyarok ellenségnek tekintették a visszatérő rácokat.¹⁰⁵ Csakhogy a helyi társadalmak, nem egy „elvárt”, de sokkal inkább a személyesen megélt és tapasztalt viszonyrendszereken keresztül reagálnak a világ változására. Az otthonosság szép példája az a történet is, ahol egy magyar és egy rác tanú kölcsönös barátságának elbeszélésével találkozunk: „*Koma Thamáshoz még török időbeli Nagy Hajmási rác lakos[hoz], akihez a tanú szomszédtságában lakván gyakran járt és viszonogh az is a tanúhoz egymáshoz jó barátok lévén sokszor ment (...)*”¹⁰⁶

Az otthonosság kérdésköréhez szorosan hozzátartozik még a gazdálkodás, a kulturális javak átadásának-átvételének a területe. A különféle tengerentúli növények jellemzően balkáni közvetítéssel kerültek Magyarországra. Érdemes itt szó szerint idéznünk a kérdéssel sokat foglalkozó Andrásfalvy Bertalant, aki különösen a kadarka magyarországi történetével kapcsolatos kutatásai során tudta kimutatni a két népcsoport egymásra hatását: „*Hogy ez a mintegy évszázadig itt lakó szerb népességet a szükség és nyomorúság nem mindig kényszerítette arra az áldatlan szerepre, melyet a török oldalán, mint haramia és martalóc töltött be, hanem voltak hosszú évtizedes korszakai is, amikor békében együtt élt az itt lakó magyarokkal, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a*

¹⁰¹ MNL OL P 108. Rep. 92. 557. XI. 424. 1757. Jurissa Regylics, Göröcsöny, 70.

¹⁰² MNL BML IV. 1. p. 3. VIII. 238. 1752. Simonovics Tomás, Ráckozár, 32.

¹⁰³ Lásd Golub Xéniának a kötetben szereplő cikkét.

¹⁰⁴ MNL BML IV. 1. p. 3. III. 76. 1743. Nagy György, Gerényes, 67.

¹⁰⁵ A térség katolikus parasztjai közül többen a felszabadító háborúban és a Rákóczi-szabadságharcban is részt vettek. Majd a rácok által elhagyott falvakat elsőként szállják meg.

¹⁰⁶ MNL BML IV. 1. p. 3. VII. 206. Kovács Ferenc, Nagyg, 80.

kornak és körülményekben legmegfelelőbb szőlőművelési és borkészítési módot a magyarok eltanulták a szerbektől.”¹⁰⁷

A „HARMADIK ETNIKUM”

Bár a mai etnicitáskutatás „határok nélküli etnicitásról” beszél, amelyben a határok valójában láthatatlanok, vagyis különféle helyzetekben, diskurzusokban, „performanszokban” aktivizálódnak.¹⁰⁸ A „történeti anyagban” jellemzően a határok megnyilvánulásai a szembetűnők. A források nem a semlegesség, az objektivitás igényével keletkeztek, hanem valaki érdekéből, és többnyire valakinek a másikról alkotott, de önmagát is leképező nézőpontját tükrözik. Tágabb értelemben úgy tűnik, hogy az etnikai identitás a korban nem egy elvonatkoztatott, szintetizált identitáskészletet jelentett, hanem olyan eszköztárat, amelynek elemei az élet pragmatikus kérdései során aktivizálódtak. Egy olyan, ma már alig megismerhető „koordinátarendszert” feltételezhetünk, ahol a külsőségeknek is nagy szerepük volt a hovatartozás megítélésében. Az öltözék, a katonai uniformis, a fegyver, a közlekedési mód, a beszéd ezt közvetítette. Gondolhatunk itt Edward Brown „népkarakterológiát” tükröző rajzára, aki rendkívül szemléletes módon egy bődönhajóban ülve, különböző öltözékekben és magatartást mutatva ábrázolta a térség népeit (szlavóniai, magyar, lengyel, német, horvát).¹⁰⁹ Tehát egyfelől „összekuszálódtak”, átalakultak a térség társadalmi, másfelől a hovatartozás megvallását az erőszakos cselekmények eseményről eseményre kikényszerítették az itt élő lakókból. Ebben a hódoltsági koordinátarendszerben a kulturális médiumoknak igen csekély hatása volt még. Valójában tehát a történeti etnicitás vizsgálatnak nem is az a fő kérdése, hogy a melyik mai néphez álltak a legközelebb a rácok, hanem az, hogy a „rácok látott hazai társadalom” milyen technikákkal él, milyen helyzet idézte elő a térségüket, és mennyiben tér el az övéktől az itt élő más csoportok identitáskészlete.

A tanulmányban leírt, rácokra vonatkozó jellemzőket Don Handelman tipológiája alapján kísérlem meg fokozatokra osztani. Szerinte az etnicitás szerveződése négy fokozatra osztható. A leghétköznapibb, az emberek mindennapi életét érintő *etnikai kategorizáció* leginkább a mi-ők viszonylatokban, kontrasztív megnyilvánulásokban jelentkezik. Ez leginkább az útleírásokban, tanúvallomásokban, különféle helyi viszonyokat taglaló leírásokban mutatkozik meg. Döntően ezen kategorizációs adatok alapján igyekeztem bemutatni a rácok „külső kutatói” megítélését. Az *etnikai hálózatosság* gazdasági érdekek mentén szövődik, és az etnikai kategorizáció szempontjait használva kapcsolja össze az embereket egymással, akár idegeneket is.¹¹⁰ A rác etnikai hálózatokat a kereskedők, katonai egységek (sajkások, martalócok stb.) képviselik legmarkánsabban. A hálózatok ugyanakkor már nehezebben felderíthetők mert a tagok sokszor rejtett vagy látens módon kapcsolódnak egymáshoz. Az *etnikai társulások* (szövetségek) politikai érdekképviseleti csoportok, amelyek etnikai kategóriák mentén szerveződhetnek. Ilyen volt az etnikai érdekeket – is – képviselő egyház, esetünkben a „rác”, pravoszláv autokefál egyház, de a 17. század végétől a Monasterli generális által vezetett rác ezredek is efféle szerveződést jelentettek. A szerveződés legmagasabb szintjét az *etnikai közösség* testesíti meg, amely Handelman szerint többé-kevésbé állandó területiséggel is bír, például a nemzetállamok politikailag vezető etnikai csoportjai. Úgy vélem, hogy a rácok fentebb ismertett tulajdonságaiban mindegyik kategória jelen volt, ám az utóbbi, hegemon törekvés elbukott. Nagyfokú szervezettségükre ugyanakkor jól rávilágít, hogy a Dunántúlt „etnikai közösségi” alapon evakuálják a Rákóczi-szabadságharc idején, s amennyiben hihetünk Kollareck

¹⁰⁷ ANDRÁSFALVY 1999, 144.

¹⁰⁸ Lásd Brubaker kutatásait: FEISCHMIDT 2010, 12–14.

¹⁰⁹ BROWN 1685, 56 (a kép a könyv második kiadásában érhető el). A kép reprodukciója az ANDRÁSFALVY 2011a és ANDRÁSFALVY 2011b jelzetű tanulmányokat is tartalmazó kötet címlapján látható.

¹¹⁰ Idézi: ERIKSEN 2010, 49–52.

János naplójának, a céljuk a tartomány „ráccá tétele” (is) lehetett. Egyetértve Eriksennel, a modell értelmezési lehetőségei közül talán az a legfontosabb, hogy az interetnikus viszonyrendszerben a források ezen modell bármelyik „aspektusát”, „arcát” megvillanthatják. Tehát nem egyfajta kronologikus, általános tipológiába sorolás volt a cél, hanem a jelenségek forráscentrikus áttekintése.

Hofer Tamás egy etnológiai hasonlatot használva a dichotomizált társadalmakban feltűnő „*harmadik etnikumhoz*” hasonlítja a szerbeket, akik esetünkben a szupremáciát gyakorló törökök és az alávetett magyarok mellett, között élnek. Jellemzőjük, hogy egyik félnek sincsenek (teljesen) elkötelezve, és viszonylag széles kulturális manőverezési lehetőségük van. Hasonló gondolatokat fogalmazott meg Hegyi Klára is. *„A magyar nemesség rájuk is ki akarta terjeszteni adóztató befolyását és ezzel elérte, hogy a rácok maguk se nagyon akarjanak beépülni a magyar társadalomba. Településtömbökbe zárták magukat, vallási-politikai vezetőik közvetítésével különállásuk biztosítékául privilégiumokat szereztek a magyar királyoktól, de a magyar nemesség támadásával szemben védekezésként a törökhöz menekültek.”*¹¹¹

Bár többször is kísérletet tettek rá, mégsem tudták az etnikai közösség modelljét teljeskörűen megvalósítani, mert a török hatalomtól, majd pedig a császári hatalomtól függtek. A rác „konglomerátum” széthullása és újraképzése már rögvest a török kiverése után megkezdődik. Csernojevics Arzén és népe még pátensszel a kezében reménykedhetett egy magyarországi kedvező státus, egyfajta függetlenség kivívásában, viszont a vármegyék és a nemesség által a kedvezményekkel szemben táplált ellenszenv miatt, nemkülönben az új, latin kereszténységet képviselő, másfajta munkaethoszt és gazdasági stratégiákat követő telepések térfoglalásának köszönhetően a rác népesség retirált, új körülmények között, új alakot öltve formálódott újra. Részint a katonai határőrvidék szabad katonáit gyarapították, részint földműves-jobbággá váltak, majd egyre inkább szórványtársadalmat alkotva (magyar állampolgárként) élték meg a szerb nemzetépítés 18–19. századi fordulópontjait.

A rácok társadalma – feltehetően a birodalmi peremhelyzet miatt is – ellentmondásokkal jellemezhető. Jelen van a magyarnak hódolt és hódolatlan magatartás, jellemző a vonakodó álláspont, ami a nagypolitikai kérdésekig is felhatol, és megnyilvánul a törökellenes felkelésekben, Rákóczihoz fűződő álláspontban. Nem egy „eszményi” etnikai képletet látunk magunk előtt, hanem egy helyet kereső társadalom mindennapi alkalmazkodási stratégiáit látjuk megvillanni a forrásokból.

¹¹¹ HEGYI 1995, 199.

IRODALOMJEGYZÉK

- ÁGOSTON – OBORNI 2000 ÁGOSTON Gábor – OBORNI Teréz: *A tizenhetedik század története*. Budapest 2000. (Magyar Századok)
- ANDRÁSFALVY 1999 ANDRÁSFALVY Bertalan: A kadarka-kultúra Magyarországon. In: *Borok és korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe*. Szerk. Benyák Ferenc – Benyák Zoltán. Budapest 1999, 133–144.
- ANDRÁSFALVY 2011a ANDRÁSFALVY Bertalan: Délkelet-Dunántúl népeinek sorsa a Rákóczi-szabadságharc idején. In: *Együtt élő népek – eltérő értékrendek. Andrásfalvy Bertalan válogatott társadalomnéprajzi tanulmányai*. Szerk. Máté Gábor. Budapest–Pécs 2011, 283–295. (Studia Ethnologica Hungarica XIV.)
- ANDRÁSFALVY 2011b ANDRÁSFALVY Bertalan: A magyar–délszláv–német népi kultúra egy korabeli szerző szemével. In: *Együtt élő népek – eltérő értékrendek. Andrásfalvy Bertalan válogatott társadalomnéprajzi tanulmányai*. Szerk. Máté Gábor. Budapest–Pécs 2011, 303–308. (Studia Ethnologica Hungarica XIV.)
- ANTOV 2017 ANTOV, Nikolay: *The Ottoman “Wild West”. The Balkan Frontier in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*. Cambridge 2017.
- BÁNKUTI 1978 BÁNKUTI Imre: Iratok a Rákóczi szabadságharc közép-dunántúli eseményeihez (1704–1708). *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 13 (1978) 171–181.
- BARANYAY 1940 BARANYAY Tivadar: *A rácok elterjedése és településformái Baranyában*. Pécs 1940. (Geographica Pannonica XLI.)
- BENE 2012 BENE Sándor: Illíria, vagy amit akartok. A karlócai békét követő viták az egykori hódoltság déli határvidékének politikai berendezkedéséről. In: *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*. Szerk. Ács Pál – Székely Júlia. Budapest 2012, 446–472.
- BROWN 1685 BROWN, Edward: *A Brief Account of Some Travels in Hungaria, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thessali, Austria, Styria, Carinthia, Carniola and Friuli*. London 1685.
- ĆIRKOVIĆ 2004 ĆIRKOVIĆ, Sima M.: *The Serbs*. Bodmin 2004.
- CURTA 2004 CURTA, Florin: *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700*. London 2004.
- CURTA 2021 CURTA, Florin: *Slavs in the Making. History, Linguistics, and Archaeology in Eastern Europe (Ca. 500–Ca. 700)*. London–New York 2021.
- CSÁJI 2014 CSÁJI László Koppány: Etnográfia a föld alatt? Mivel járulhat hozzá a szociál- és kulturális antropológia a régészet etnicitás-olvasataihoz és a társadalomtudományokkal közös diskurzushoz? *Századvég* 19/73 (2014) 69–99.
- DÁVID 1982 DÁVID Géza: *A Simontornyai szandzsák a 16. században*. Budapest 1982.
- DÁVID 2006 DÁVID Géza: Bonyhád és környékének települései az oszmán korban. In: *Előkészületek Bonyhád monográfiájához. Előadások a IV. Völgységi konferencián (2005. november 26.)*. Szerk. László János – Szóts Zoltán. Bonyhád 2006, 57–70.

- DÁVID 2015 DÁVID Géza: Tamási és környéke az oszmán hódítás idején. In: *Tanulmányok Tamási történetéből. Óskor, római kor, középkor, török kor*. Szerk. Torma István. Tamási 2015, 185–212.
- DJOKIĆ 2023 DJOKIĆ, Dejan: *A Concise History of Serbia*. Cambridge 2023. (Cambridge Concise Histories) <https://doi.org/10.1017/9781139236140>
- DZINO 2008 DZINO, Danijel: ‘Becoming Slav’, ‘Becoming Croat’: New Approaches in the Research of Identities in Post-Roman Illyricum. *Hortus Artium Mediaevalium* 14 (2008) 195–206. DOI: 10.1484/J.HAM.2.305448
- ERDÉLYI 2012 ERDÉLYI Gabriella: Túlélési stratégiák a török idején. In: *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*. Szerk. Ács Pál – Székely Júlia. Budapest 2012, 89–99.
- ERIKSEN 2006 ERIKSEN, Thomas Hylland: *Kis helyek – nagy témák. Bevezetés a szociálanropológiába*. Budapest 2006.
- ERIKSEN 2008 ERIKSEN, Thomas Hylland: *Etnicitás és nacionalizmus*. Budapest 2008.
- ESTERHÁZY 1870 ESTERHÁZY Pál: *Galantai gróf Eszterházy Miklós Magyarország nádora III. 1627–1629*. Pest 1870.
- FEISCHMIDT 2010 FEISCHMIDT Margit: Megismerés és elismerés: elméletek, módszerek, politikák az etnicitás kutatásában. In: *Etnicitás. Különbőségteremtő társadalom*. Szerk. Feischmidt Margit. Budapest 2010, 7–29.
- FERKOV 2020 FERKOV Jakab: Az oszmán megszállás megszűnése utáni etnikai viszonyok kialakulása a délkelet-baranyai térségben. In: *Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei*. Szerk. Haramza Márk – Kovaliczky Gergely – Bertók Gábor – Simon Béla – Galambos István – Türk Attila. Budapest 2020, 179–188.
- FINE 2009 FINE, John V. A.: *When Ethnicity Did Not Matter in the Balkans. A Study of Identity in Pre-Nationalist Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the Medieval and Early-Modern Periods*. Michigan 2009.
- FODOR – PÓK 2018 FODOR Pál – PÓK Attila: A magyarság Európában: ezer év a határon. *TSz LX/4* (2018) 509–529.
- GABBERT 2006 GABBERT, Wolfgang: Concepts of Ethnicity. *Latin American and Caribbean Ethnic Studies* 1/1 (2006) 85–113.
- GABBERT 2015 GABBERT, Wolfgang: Ethnicity in History. In: *Ethnicity as a Political Resource. Conceptualizations across Disciplines, Regions, and Periods*. Eds. Krämer, Mario – Albiez-Wieck, Sarah – Pohl, Walter – Gabbert, Wolfgang. Bielefeld 2015, 183–200.
- GAT 2013 GAT, Azar: *Nations. The Long History and Deep Roots of Political Ethnicity and Nationalism*. London 2013.
- GAT 2016 GAT, Azar: Premodern Nations, National Identities, National Sentiments and National Solidarity. In: *The Roots of Nationalism. National Identity Formation in Early Modern Europe, 1600–1815*. Ed. Jensen, Lotte. Amsterdam 2016, 31–46.

- HADROVICS 1991 HADROVICS László: *Vallás, egyház, nemzettudat (A szerb egyház nemzeti szerepe a török uralom alatt)*. Budapest 1991.
- HANDELMAN 1977 HANDELMAN, Don: The Organization of Ethnicity. *Ethnic Groups* 1 (1997) 187–200.
- HEGEDÜS 1979 HEGEDÜS László: Tolna megye nyugati felének települései (1580–1704). *TTMT* IX (1979) 5–104.
- HEGYI 1995 HEGYI Klára: *Török berendezkedés Magyarországon*. Budapest 1995. (História Könyvtár. Monográfiák 7.)
- HEGYI 1998 HEGYI Klára: Etnikum, vallás, iszlamizáció. A budai vilájet várkatonaságának eredete és utánpótlása. *TSz* XL/3–4 (1998) 229–256.
- HEGYI 2001 HEGYI Klára: Magyar és balkáni katonaparasztok a Budai vilájet déli szandzsákjaiban. *Századok* 135/6 (2001) 1255–1311.
- HOFER 1993 HOFER Tamás: A török hódoltság hatása a magyar paraszti műveltségre. *NKNT* XVII (1993) 15–36.
- HOROWITZ 2006 HOROWITZ, Donald L.: A primordialisták. *Magyar Kisebbség* 10/1–2 (2006) 235–249.
- INALCIK 1954 INALCIK, Halil: Ottoman Methods of Conquest. *Studia Islamica* 2 (1954) 103–129.
- INALCIK 1994 INALCIK, Halil: *An Economic and Social History of the Ottoman Empire. Volume I. 1300–1600*. Cambridge 1994.
- JAKAB 2015 JAKAB Réka: Tihany végvár 1680. évi összeírása. *Collectanea Sancti Martini. A Pannonhalmi Főapátság Gyűjteményeinek Értesítője* 3 (2015) 117–144.
- JAKÓ 2001 JAKÓ Zsigmond: A török kor településtörténeti változásai és következményeik. In: *Közgyűlési előadások 2000. május. Millennium az Akadémián I*. Szerk. Glatz Ferenc. Budapest 2000, 253–260.
- K. BALOG 1978 *Évszázadokon át. Tolna megye történetének olvasókönyve I*. Szerk. K. Balog János. Szekszárd 1978.
- K. NÉMETH 2015 K. NÉMETH András: Tamási és határa a 17. században. In: *Tanulmányok Tamási történetéből*. Szerk. Torma István. Tamási 2015, 213–238.
- K. NÉMETH 2023 K. NÉMETH András: Régészeti adatok Bonyhád határának török kori történetéhez. In: *Bonyhád a Völgység szíve. Város-történeti monográfia 1*. Szerk. László János – Szóts Zoltán. Bonyhád 2023, 155–171. (Völgységi Füzetek 20.)
- KOVÁCS 2023 KOVÁCS Bence: *Uradalom, plébánia, faluközösség. Történeti néprajzi dimenziók a 18. századi Dél-Dunántúlon*. Doktori disszertáció. Kézirat. ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola. Budapest 2023. DOI: 10.15476/ELTE.2023.023
- KÖPECZI – R. VÁRKONYI 1973 KÖPECZI Béla – R. VÁRKONYI Ágnes: Kollareck János emlékirata. In: *Rákóczi tükrök I*. Szerk. Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes. Budapest 1973, 450–480.
- KURSAR 2013 KURSAR, Vrejan: Being an Ottoman Vlach. On Vlach Identity(ies), Role and Status in Western Parts of the Ottoman Balkans (15–18th Centuries). *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 34 (2013) 115–162.

- MAKKAI 1985 MAKKAI László: Tájak és népek. In: *Magyarország története 1526–1686*. Főszerk. Pach Zsigmond Pál, szerk. R. Várkonyi Ágnes. Budapest 1985, 1425–1460. (Magyarország története 3/2.)
- MÁTÉ 2017 MÁTÉ Gábor: 17–18. századi tanúvallomások településtörténeti tanulságai a középkori Tolna nyugati és déli felén. In: *Magyarország régészeti topográfiája*. Szerk. Benkő Elek – Bondár Mária – Kolláth Ágnes. Budapest 2017, 301–310.
- MÁTÉ 2018 MÁTÉ Gábor: A dél-dunántúli rácok történeti néprajzi kérdései a 17–18. században. *Ethnographia* 129/3 (2018) 371–390.
- MÁTÉ 2022a MÁTÉ Gábor: „...most van ideje a marhahajtásnak!” A Dél-Dunántúl pusztulása 1683–1685-ben. Budapest–Pécs 2022. (PNEKAT Füzetek 2.)
- MÁTÉ 2022b MÁTÉ Gábor: Népeségcsere, nyelvi viszonyok, faluhatárok a 18. századi tanúvallomások fényében, Mohács térségében. In: *Mohács szimfónia. Tanulmányok a mohácsi csatával kapcsolatos kutatások eredményeiből*. Szerk. Varga Szabolcs – Türk Attila. Budapest 2022, 127–145.
- MÁTÉ 2023 MÁTÉ Gábor: A táj és lakói a török kiűzésétől Bonyhád újratelepítéséig. In: *Bonyhád a Völgyesség szíve. Várostarténeti monográfia 1*. Szerk. László János – Szóts Zoltán. Bonyhád 2023, 172–197. (Völgyességi Füzetek 20.)
- MOLDOVÁNYI 1824 MOLDOVÁNYI József: Tolna Vármegye Geographiai, Statisztikai, és Topographiai esmértetése. *Tudományos Gyűjtemény* 1824, X. 40–75.
- MOLNÁR 2003 MOLNÁR Antal: *A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon*. Budapest 2003. (METEM Könyvek 44.)
- MOLNÁR 2008 MOLNÁR Antal: *A bátai apátság és népei a török korban*. Budapest 2008. (METEM Könyvek 56.)
- MOLNÁR 2016 MOLNÁR István: Török kori temetőrészlet Kaposváron. *A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei* 4 (2016) 235–246. DOI: 10.26080/krrmkozl.2016.4.235
- MOLNÁR 2019 MOLNÁR Antal: Szerb ortodox egyházszervezet a hódolt Magyarországon. In: *Szerb székesegyház a Tabánban. Az eltűnt Rácváros emlékezete*. Szerk. Csáki Tamás – Golub Xénia. Budapest 2019, 32–60.
- PACSA 2007 PACSA, Árpád: Srbi i Mađari u čanadskom sanadskom sandaku u drugoj polovini XVI veka – Szerbek és magyarok a Csanádi szandzsákban a 16. század második felében. In: *Srpsko-mađarski odnosi kroz istoriju – A szerb–magyar viszonyok a történelemben*. Ured. Đere, Zoltan (szerk. Györe Zoltán). Novi Sad (Újvidék) 2007, 87–103.
- PÁLFFY 2000 PÁLFFY Géza: *A tizenhatodik század története*. Budapest 2000. (Magyar Századok)
- PÁLFFY 2009 PÁLFFY Géza: *Romlás és megújulás 1606–1703*. Budapest 2009. (Magyarország története 10.)
- PÁLFFY 2021 PÁLFFY, Géza: *Hungary Between Two Empires 1526–1711*. Bloomington 2021.

- PANTELIĆ 2011 PANTELIĆ, Branislav: Memories of a Time Forgotten: the Myth of the Perennial Nation. *Nations and Nationalism* 17/2 (2011) 443–464.
- PETHŐ 1753 PETHŐ Gergely: *Rövid magyar cronica sok rendbéli fő historiás könyvekbül*. Kassa 1753.
- SÁRKÁNY 2014 SÁRKÁNY Mihály: Etnicitás és gazdaság. Gazdasági antropológiai megközelítések az interetnikus viszonyok kutatásában. In: *Társadalom és gazdaság. Válogatott szociálanropológiai írások*. Szerk. Vargyas Gábor. Budapest 2014, 417–434.
- SAROSÁ CZ 1973 SAROSÁ CZ György: Magyarország délszláv nemzetiségei. *NKNT VII* (1973) 369–390.
- SERES 2005 SERES István: Rác katonák II. Rákóczi Ferenc hadseregében. In: *A pécsi egyházmegye a 17–18. században*. Szerk. Fedeles Tamás – Varga Szabolcs. Pécs 2005, 67–91. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis 1.)
- SINKOVICS 1985 SINKOVICS István: A három országrész igazgatása. In: *Magyarország története 1526–1686*. Főszerk. Pach Zsigmond Pál, szerk. R. Várkonyi Ágnes. Budapest 1985, 393–473. (Magyarország története 3/1.)
- SUDÁ R – VARGA – VARGA J. 2020 SUDÁ R Balázs – VARGA Szabolcs – VARGA J. János: *Pécs története III. A hódoltság korában (1543–1686)*. Pécs 2020.
- SZ. SIMON 2012 SZ. SIMON Éva: Sorsfordító kényszerpályák. Menekülők és behódolók az oszmán-magyar határvidéken. In: *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*. Szerk. Ács Pál – Székely Júlia. Budapest 2012, 100–110.
- SZ. SIMON 2014 SZ. SIMON Éva: *A hódoltságon kívüli „hódoltság”. Oszmán terjeszkedés a Délnyugat-Dunántúlon a 16. század második felében*. Budapest 2014. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések)
- SZAKÁ LY 1975 SZAKÁ LY Ferenc: Források Tolna megye XVII. századi történetéhez. *A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve IV–V* (1973–1974) [1975] 259–295.
- SZAKÁ LY 1981 SZAKÁ LY Ferenc: *Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Budapest 1981.
- SZAKÁ LY 1990 SZAKÁ LY Ferenc: Trianon török kori gyökerei. *História XII/3* (1990) 5–7.
- SZAKÁ LY 1991 SZAKÁ LY Ferenc: Szerbek Magyarországon – szerbek a magyar történelemben (Vázlat). In: *A szerbek Magyarországon*. Szerk. Zombori István. Szeged 1991, 11–50.
- SZAKÁ LY 1993 SZAKÁ LY Ferenc: Szerb bevándorlás a török kori Magyarországra. In: *Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára*. Szerk. Glatz Ferenc. Budapest 1993, 75–102.
- SZAKÁ LY 1997 SZAKÁ LY Ferenc: *Magyar intézmények a török hódoltságban*. Budapest 1997. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 21.)
- SZILÁ GYI 1983 SZILÁ GYI Mihály: Az újratelepülő Tolna megye 1710–1720. *TTMT X* (1983) 33–168.
- SZILÁ GYI 1992 SZILÁ GYI Mihály: *Mórágy*. Mórágy 1992.

- SZILÁGYI 1999 SZILÁGYI Mihály: *A grábóci szerb ortodox kolostor története*. Szekszárd 1999.
- SZILÁGYI 2013 SZILÁGYI József: *Az ercsi, érdi és tököli rácok eredete, valamint népszokásai*. Tököl 2013.
- SZILÁGYI 2014 SZILÁGYI József: *A tököli rácok múltjából*. Tököl 2014.
- SZITA 1979 SZITA László: Szerbek visszavándorlása Baranya megyébe a szatmári béke utáni években. *Baranyai helytörténetírás* 1978 [1979] 87–149.
- SZŐTS 2014 SZŐTS Zoltán Oszkár: Mályusz Elemér és a népiségtörténet koncepciója. *Újkor.hu*. Közzététel: 2014. 08. 02. <https://ujkor.hu/content/malyusz-elemer-es-a-nepisegtortenet-koncepcioja> (Letöltés: 2022. 02. 19.)
- TAKÁCS 2006 TAKÁCS Miklós: A nemzetépítés jegyében megfogalmazott elvárások. Kutatási célok az észak-balkáni államok középkori régészetében. *Korall* 24–25 (2006) 163–202.
- TELEKI 1993 TELEKI Domokos: *Egynehány hazai utazások leírása*. Budapest 1993. (Régi Magyar Könyvtár. Források 3.)
- TESz III. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára III. Ö–Zs.* Főszerk. Benkő Loránd. Budapest 1976.
- WICKER 2008 WICKER Erika: *Rácok és vlahok a hódoltság kori Észak-Bácskában*. Kecskemét 2008.

FORRÁSOK

- Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, Pécs (MNL BML)
MNL BML IV. 1. p. 3. Baranya Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai, peren kívüli eljárás iratai, bírói vizsgálatok
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest (MNL OL)
MNL TML IV. 1. b. Esterházy család hercegi ágának levéltára
- Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára, Szekszárd (MNL TML)
MNL TML IV. 1. b. Tolna Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai, közgyűlési iratok
MNL TML IV. 7. e. Tolna Vármegye Törvényszékének (Sedria) iratai, Büntető perek (Causae Criminales)

RÖVIDÍTÉSEK

- NKNT Népi Kultúra – Népi Társadalom, Budapest
TSz Történelmi Szemle, Budapest
TTMT Tanulmányok Tolna megye történetéből, Szekszárd

Who Are the Rascians? Issues of Ethnicity in the 16th and 17th Centuries

In those parts of Hungary that had been occupied by the Ottomans, a significant population exchange took place in addition to changes in the settlement conditions. The study investigates the issue of “Rascian ethnicity” emerging at this time that also received great attention in Hungarian scholarship. Some researchers consider the Rascians to be the predecessors of the Serbs, while others, employing a broader perspective, use this name as an external (etic) collective term, combining Slavic-speaking ethnic groups coming from the Balkans. In my analysis, I do not refer to the Rascians as an “ethnic group”, but rather as a “quality” indicated by the name Rascian in Barth’s model of ethnicity. The study presents the circumstances under which the ethnonyms Serb and Rascian developed. Additionally, it briefly outlines the process as a result of which they became a nation, with special regard to the possibilities the peoples subjected to the Ottoman Turkish political pressure in Central and Eastern Europe had. Ethnicity in the Ottoman period can be studied through the interpretation of historical sources. It is not only important what the document says about certain groups of people, but also who writes it, under what circumstances, and what political or economic motivations they could have had. From these, we can learn what value judgments and general ideas were associated with the Rascians. Looking at the Rascians as a category, it is striking that both their outsider and compatriot characters are attested by the documents. The study also places great emphasis on the examination of their continuity (or presence), which can be demonstrated with intermittent wave-like immigrations and emigrations from the mid-16th century to the 1710s over large territories, and then concentrated in smaller and smaller areas. Summarising our findings on the role of the Rascians, we can say that from the 1580s onwards, the Rascian communities developed and redeveloped in Southern Transdanubia, from old and new fragments of society and elements of identity (a sense of compatriotism, foreignness, landscape experiences), but their binding material was formed by political, ecclesiastical, and power positions. This is well demonstrated by their considerable loss of territory and decreasing importance that took place after the expulsion of the Ottoman Turks and Rákóczi’s War of Independence. What we can perceive here is not an “ideal” ethnic formula but rather the daily adaptation strategies of a society searching for a place, and we can observe their characteristic and – sometimes – perhaps too intense manifestations.

Ko su Raci? Pitanje etničke pripadnosti u 16–17. veku

Na ugarskim teritorijama koje su okupirali Turci, pored promene uslova naseljavanja, došlo je do značajne razmene stanovništva. Studija se bavi pitanjem „rackog etniciteta” koji je tada nastao i kojem je posvećena posebna pažnja u mađarskoj stručnoj literaturi. Neki pisani izvori pripadnike ovom etnicitetu smatraju prethodnicima Srba, dok drugi, sagledavajući širi aspekt, racki etnicitet smatraju za zbirni pojam koji spaja neke balkanske etničke grupe koje govore slovenskim jezikom. U svojoj analizi pokušavam da protumačim pojam Raci ne kao „etničku grupu”, nego „svojstva” naziva Rac koji je prikazan u Bartovom modelu etničke pripadnosti.

Studija prikazuje okolnosti nastanka etnonima Srbin i Rac i ukratko ocrtava proces formiranja nacija, obraćajući posebnu pažnju na specifičnosti prostora kretanja naroda Srednjoistočne Evrope, koji su bili podvrgnuti političkom pritisku Turaka. Etnička pripadnost u doba turskog jarma može se ispitati kroz tumačenje istorijskih izvora, zato nije važno samo to, što izvori tvrde o određenoj grupi, već i ko to tvrdi, u kakvoj situaciji i kojim zamislima vezanim za političke ili ekonomske motive. Iz njih možemo saznati kakvi vrednosni sudovi i opšte zamisli su povezivani sa Racima. Posmatrajući Race kao kategoriju, na osnovu dokumenata uočavamo da oni na sebi nose karakteristike domaćih žitelja a i stranaca. Studija takođe stavlja veliki akcenat na ispitivanje njihovog kontinuiteta (prisustva), što se može prikazati isprekidanim talasima migracija od sredine 16. veka do 1710-ih godina na širem prostoru, a zatim koncentrisano na sve manje oblasti.

Sumirajući saznanja o ulozi Raca, možemo izjaviti da su racke zajednice u južnom Podunavlju posle 1580. više puta iznova obnavljane, koristeći i stare i nove društvene fragmente i elemente identiteta: osećaj odomaćenosti, osećaj tuđinštine, iskustvo okruženja, ali njihovo vezivo predstavljaju politički, crkveni status i položaj moći. Dobro to pokazuje i ogroman gubitak prostora i gubitak na značaju koji se dogodio nakon isterivanja Turaka i Rakocijevog ustanka. Pred sobom ne vidimo „idealnu” etničku formulu, ali možemo posmatrati strategiju svakodnevnog prilagođavanja društva koje traži svoje mesto, njihove tipične i ponekad možda previše izoštrene manifestacije karaktera.

